

મોક્ષના સાધન

“સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ।” સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર-એ ત્રણેયથી ‘મોક્ષનું’ સાધન થાય છે.

મોક્ષનું સ્વરૂપ—બંધના કારણોનો અભાવ થવાથી જે આત્મિક વિકાસ પરિપૂર્ણ થાય તે મોક્ષ છે અર્થાત્ જ્ઞાન અને વીતરાગભાવની પરાકાષ્ઠા એ જ મોક્ષ છે.

સાધનોનું સ્વરૂપ—જે ગુણ એટલે શક્તિના વિકાસથી તત્ત્વની અર્થાત્ સત્યની પ્રતીતિ થાય અને જેનાથી હેય-છોડી દેવા યોગ્ય અને ઉપાદેય-સ્વીકારવા યોગ્ય તત્ત્વના યથાર્થ વિવેકની અભિરુચિ થાય, તે ‘સમ્યગ્દર્શન.’ નય અને પ્રમાણથી થનારું જીવાદિ તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન તે ‘સમ્યગ્જ્ઞાન.’ સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક કાષાયિક ભાવોની એટલે રાગ-દ્વેષની અને યોગની નિવૃત્તિ થવાથી જે સ્વરૂપરમણ થાય છે, એ જ ‘સમ્યક્ચારિત્ર.’

સાધનોનું સાહચર્ય—ઉપર જણાવેલા ત્રણેય સાધનો જ્યારે પરિપૂર્ણ રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંપૂર્ણ મોક્ષનો સંભવ છે, અન્યથા નહિ. એક પણ સાધન જ્યાં સુધી અપૂર્ણ હોય છે ત્યાં સુધી પરિપૂર્ણ મોક્ષ થઈ શકતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે—સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પરિપૂર્ણ રૂપમાં પ્રાપ્ત થયા છે, છતાં સમ્યક્ચારિત્રની અપૂર્ણતાને લીધે તેરમા ગુણસ્થાનકમાં પૂર્ણ મોક્ષ અર્થાત્ અશરીર, સિદ્ધિ અથવા વિદેહમુક્તિ થતી નથી અને ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં

શૈલેશી અવસ્થાએ પરિપૂર્ણ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતાં જ ત્રણેય સાધનોની પરિપૂર્ણતાના બળથી પૂર્ણ મોક્ષ થાય છે.

સાહચર્ય નિયમ—ઉપરના ત્રણેય સાધનોમાંથી પહેલા બે એટલે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન અવશ્ય સહચારી હોય છે. જેમ સૂર્યનો તાપ અને પ્રકાશ એકબીજાને છોડીને રહી શકતા નથી તેમ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન એકબીજા સિવાય રહી શકતા નથી, પરંતુ સમ્યક્ચારિત્રની સાથે એમનું સાહચર્ય અવશ્યલાવી નથી; કારણ કે-સમ્યક્ચારિત્ર સિવાય પણ કેટલાક સમય સુધી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન જોવામાં આવે છે. આમ હોવા છતાં પણ ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમ પ્રમાણે સમ્યક્ચારિત્ર માટે એવો નિયમ છે કે-જ્યાં તે હોય ત્યાં એની પૂર્વેના સમ્યગ્દર્શન આદિ બન્ને સાધન અવશ્ય હોય જ.

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ—‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્-દર્શનમ્’ યથાર્થ રૂપથી પદાર્થોનો-મુખ્યતાએ આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની રુચિ તથા તે ચેતન-આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય થવામાં કારણભૂત અજીવાદિ-જડ પદાર્થોનો નિશ્ચય કરવાની જે રુચિ, તે ‘ સમ્યગ્દર્શન. ’

સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિના નિમિત્તો—સમ્યગ્દર્શન નિર્સર્ગથી એટલે સ્વાભાવિક પરિણામ માત્રથી અથવા અધિગમથી એટલે બાહ્ય નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે.

જગતના પદાર્થોને યથાર્થ રૂપથી જાણવાની રુચિ સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક બન્ને પ્રકારના અભિલાષથી થાય છે. ધન-પ્રતિષ્ઠા આદિ કેઈ સાંસારિક વાસના માટે

જે તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય છે તે સમ્યગ્દર્શન નથી, કેમકે-એનું પરિણામ સંસારવૃદ્ધિ છે : પરંતુ આધ્યાત્મિક વિકાસને માટે તત્ત્વનિશ્ચયની જે રુચિ ફક્ત આત્માની તૃપ્તિ માટે થાય છે તે સમ્યગ્દર્શન છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહારદૃષ્ટિથી પૃથક્કરણ-આધ્યાત્મિક વિકાસથી ઉત્પન્ન થએલ એક પ્રકારનો આત્માનો પરિણામ તે 'નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ' છે. તે જ્ઞેય માત્રને તાત્ત્વિક રૂપમાં જાણવાની, હેયને છોડી દેવાની અને ઉપાદેયને ગ્રહણ કરવાની રુચિરૂપ છે : અને એ રુચિના બળથી ઉત્પન્ન થતી ધર્મતત્ત્વનિષ્ઠા એ 'વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ' છે.

સમ્યક્ત્વના લક્ષણો-સમ્યગ્દર્શનની પ્રતીતિ કરાવે એવા પાંચ લક્ષણો માનવામાં આવે છે-તે પ્રશમ (શાંતિ), સંવેગ (વૈરાગ્ય), નિર્વેદ (સંસાર પર કંટાળો), અનુકંપા (સર્વ પ્રાણી પર દયા) અને આસ્તિક્ય (આસ્થા) છે.

પાંચ લક્ષણોની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા-૧-તત્ત્વના મિથ્યા પક્ષપાતથી ઉત્પન્ન થતાં કદાચહ આદિ દોષોનો ઉપશમ એ 'પ્રશમ' છે, ૨-સાંસારિક બંધનોનો ભય એ 'સંવેગ' છે, ૩-વિષયોમાં આસક્તિ ઓછી થવી તે 'નિર્વેદ' છે, ૪-હુઃખી પ્રાણીઓનું દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા તે 'અનુકંપા' છે, અને ૫-આત્મા આદિ પરોક્ષ કિન્તુ યુક્તિપ્રમાણથી સિદ્ધ પદાર્થનો સ્વીકાર તે 'આસ્તિક્ય' છે.

હેતુભેદ-સમ્યગ્દર્શનને યોગ્ય આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તિ થતાં જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે, પણ આમાં કોઈ આત્માનો એના આવિર્ભાવ (પ્રગટ થવા) માટે બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રહે છે, જ્યારે કોઈને રહેતી નથી. એ તો

પ્રસિદ્ધ છે કે-કોઈ વ્યક્તિ શિક્ષક આદિની મદદથી શિષ્ય આદિ કેટલીક કળાઓ શીખે છે, જ્યારે કેટલાક બીજાની મદદ સિવાય પોતાની જાતે જ શીખી લે છે. આંતરિક કારણોની સમાનતા હોવા છતાં પણ બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા અને અનપેક્ષાને લઈને સમ્યગ્દર્શનના ‘નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન’ અને ‘અધિગમ સમ્યગ્દર્શન’ એવા બે ભેદ કર્યા છે. બાહ્ય નિમિત્તો પણ અનેક પ્રકારના હોય છે. કોઈ પ્રતિમા આદિ ધાર્મિક વસ્તુઓના માત્ર અવલોકનથી, કોઈ ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળીને, કોઈ શાસ્ત્રો ભણીને અને કોઈ સત્સંગથી પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉત્પત્તિક્રમ-અનાદિકાળના સંસારપ્રવાહમાં તરેહ તરેહના દુઃખોનો અનુભવ કરતાં કરતાં યોગ્ય આત્મામાં કોઈ વાર એવી પરિણામશુદ્ધિ થઈ જાય છે, જે એ આત્માને તે ક્ષણ માટે અપૂર્વ જ છે. એ પરિણામશુદ્ધિને ‘અપૂર્વ-કરણ’ કહે છે. અપૂર્વકરણથી તાત્વિક પક્ષપાતની બાધક રાગ-દ્વેષની તીવ્રતા મટી જાય છે. એવી રાગ-દ્વેષની તીવ્રતા મટી જતાં આત્મા સત્યને માટે જાગરુક બની જાય છે. આ આધ્યાત્મિક જાગરણ એ જ ‘સમ્યક્ત્વ’ છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન-તેના પાંચ ભેદ છે. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળ, એ પાંચ જ્ઞાન છે. સૂત્રમાં જેમ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ બતાવ્યું છે તેમ સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ બતાવ્યું નથી. તે એટલા માટે કે-સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ જાણી લીધા પછી સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ વિના પ્રયાસે-અનાયાસે જાણી શકાય છે. તે આ રીતે-જીવ કોઈક વાર સમ્યગ્દર્શનરહિત હોય છે પણ જ્ઞાનરહિત હોતો.

નથી. કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન એનામાં અવશ્ય હોય છે. એ જ જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શનનો. આવીભાવ થતાં જ સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન અને અસમ્યગ્જ્ઞાનનો તફાવત એ છે કે-પહેલું સમ્યક્ત્વ સહચરિત છે, જ્યારે બીજું સમ્યક્ત્વ-રહિત મિથ્યાત્વ સહચરિત છે.

પ્ર.-સમ્યક્ત્વનો એવો શું પ્રભાવ છે કે-તેના અભાવમાં આહે તેટલું વિશાળ જ્ઞાન હોય તો પણ તે અસમ્યગ્જ્ઞાન યા મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે? અને થોડું ને અસ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય તો પણ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થયે છતે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે?

ઉ.-આ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર) અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે, એટલા માટે એમાં સમ્યગ્જ્ઞાન કે અસમ્યગ્જ્ઞાનનો વિવેક આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે, પરંતુ ન્યાય યા શાસ્ત્રની માફક વિષયની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવતો નથી. ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાનનો વિષય યથાર્થ હોય તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન-પ્રમાણ અને જેનો વિષય અયથાર્થ હોય તે જ અસમ્યગ્જ્ઞાન-પ્રમાણભાસ કહેવાય છે : કિન્તુ આ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રમાં ન્યાય-શાસ્ત્રને સમ્મત સમ્યગ્-અસમ્યગ્જ્ઞાનનો વિભાગ માન્ય હોવા છતાં પણ ગૌણ છે. અહીં આ જે જ્ઞાનથી આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિ થાય તે સમ્યગ્જ્ઞાન એ દૃષ્ટિ મુખ્ય છે અને જેનાથી સંસાર વૃદ્ધિ અથવા આધ્યાત્મિક પતન થાય તે અસમ્યગ્જ્ઞાન છે.

આ રીતે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર-એ ત્રણેય મોક્ષના સાધન છે. એ સાધનોની જેટલે જેટલે અંશે પ્રાપ્તિ, તેટલે તેટલે અંશે આત્માનો ઉચ્ચ વિકાસ છે.

